

Бурко О.В.,

молодший науковий співробітник

науково-дослідної лабораторії грінченкознавства

Київського університету імені Бориса Грінченка

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОПОВІДАНЬ Б. ГРІНЧЕНКА В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

У статті здійснено теоретичний аналіз підходів психологів та методистів до вивчення оповідань Б. Грінченка в основній школі. Окреслено психолого-педагогічні умови успішного вивчення художніх текстів письменника та їхнього виховного впливу на молодших та старших підлітків. Запропоновано види робіт, спрямовані на залучення учнів до читання творів.

Ключові слова: Б. Грінченко, молодші підлітки, старші підлітки, оповідання, художній текст.

Постановка й обґрунтування актуальності проблем, які ще недостатньо вивчені. Відповідно до Навчальної програми для загальноосвітніх навчальних закладів «Українська література. 5–9 класи» (авт. кол., кер. Мовчан Р.В.), 2013 р. для школярів 5–8 кл. курс української літератури структурований за тематичними блоками, для 9 кл. — застосовано історико-хронологічний підхід, який сприяє систематичності курсу відповідно до вікових особливостей та пізнавальних можливостей учнів. Однак, слід зазначити, що вона не передбачає ознайомлення учнів основної школи з творчістю Б. Грінченка й не містить рекомендаційних вказівок щодо їхнього аналізу та інтерпретації.

Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (класів) з поглибленим вивченням української літератури. 8–9 кл. (авт. Бондар Н.П., Левчик Н.В., Мовчан Р.В., Цимбалюк В.І., Сулима М.М.), 2009 р. регламентує вивчення старшими підлітками (8 клас) віх подвижницького життя Б. Грінченка, його культурологічної діяльності, а також гумористичного оповідання «Сам собі пан». Для додаткового читання рекомендовано твори «Сестриця Галя», «Сонячний промінь» за рахунок годин резерву (4 год). Проте система взаємозв'язків прозових творів Б. Грінченка з його літературознавчими розвідками не отримала належної конкретизації у структурі означеної програми.

Проведений аналіз змісту та обсягу програмного матеріалу з досліджуваної проблеми дав можливість дійти таких висновків:

1) у програмі закладено можливості для вивчення оповідань Б. Грінченка в основній школі; 2) необхідно включити до програми текстувальне вивчення художніх творів письменника в основній школі.

На нашу думку, потреба ознайомлення молодших та старших підлітків із оповіданнями Б. Грінченка є актуальною, оскільки часова віддаленість літературного матеріалу, естетичне багатство художніх текстів потребують наукового осмислення і методичних рекомендацій.

Аналіз наукових досліджень, на які спирається автор статті.

Проблема вивчення творів Б. Грінченка в основній школі знайшла своє відображення у працях учених та методистів ХХ — початку ХХІ ст. При вивченні творчої спадщини письменника в основній школі ми спираємося насамперед на праці О. Бандури, Н. Волошиної, Р. Вітренко, А. Мовчун, І. Огородньої та ін.

Зокрема, заслуговує на увагу дослідження І. Огородньої творів Б. Грінченка дібраних для середньої школи відповідно до проектів програм з української літератури 80-х років ХХ ст. Дослідниця акцентує увагу на причинах, які зумовили написання письменником оповідань: «Глибоке знання народного життя, біль за дітей і спонукали сільського вчителя взятися за перо» [5, 23]. Методист рекомендує ознайомити п'ятикласників із оповіданням «Украла», а шестикласників — із твором «Олеся», націлює педагогів використовувати прийом коментованого читання художніх текстів.

Крім того, під час розробляння наступних програм з української літератури радимо враховувати позитивний попередній досвід з укладання посібників для учнів. Наприклад, «Робочий зошит з української літератури для 8 класу» учених-методистів О. Бандури та Н. Волошиної завдяки проблемним запитанням та вдало дібраним ілюстраціям полегшує роботу словесника в аспекті ознайомлення старших підлітків із вкладом Б. Грінченка в розвиток української культури та його творчим доробком, зокрема з віршами «Доки?», «До праці!», «Під вербами».

Привертають увагу нетрадиційні уроки літератури з вивчення поезій Б. Грінченка «До праці!», байки «Сорока» та оповідань «Грицько», «Украла», «Пан Коцький», розроблені Р. Вітренко та А. Мовчун відповідно до програми, укладеної науковими працівниками Інституту педагогіки АПН України Н. Волошиною та О. Бандурою. На жаль, ця програма не перемогла у конкурсі програм із літератури 2004 р. і не була повною мірою реалізована. Тому

молодші підлітки позбавлені можливості ознайомитися з творчістю Б. Грінченка.

Як бачимо, у практиці викладання української літератури в основній школі методика вивчення оповідань Б. Грінченка ще системно не опрацьована.

Мета статті — теоретично обґрунтувати потребу вивчення оповідань Б. Грінченка в основній школі. Її досягнення можливе лише у разі розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначення психолого-педагогічних умов успішного вивчення оповідань Б. Грінченка в основній школі;
- 2) виявлення ефективних прийомів і видів навчальної діяльності, спрямованих на здобуття знань підлітків про художні твори Б. Грінченка.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Формуючи психолого-педагогічні засади вивчення оповідань Б. Грінченка в основній школі, спираємося на дослідження в галузі педагогіки та психології підлітків.

Сучасні психологи (Л. Долинська, О. Скрипченко, З. Огороднійчук та ін.) зазначають, що у підлітковому віці загострюється інтерес до моральної сфери життєдіяльності. Вони називають віковий діапазон від 13 до 15 років найбільш активним періодом самовиховання. Тієї ж думки дотримується і В. Поплужний, зазначаючи: «Домінуюча тенденція підліткового віку — самоствердження своєї дорослості...» [8, 35].

Зокрема, психолог П. Якобсон вважав, що «у підлітковому віці більше, ніж у будь-якому іншому, визначається захоплення людини, яка росте, переживаннями, пов'язаними з добром, співчуттям, зі здатністю жертвувати своїми забаганками, потребами заради інших людей» [14, 22]. А тому, як стверджує психолог, «велику роль для школярів-підлітків відіграє позитивний приклад, ...який стає зразком для наслідування» [14, 24].

Цієї думки дотримувався у своїй педагогічній діяльності і Б. Грінченко. Цікаво, що себе письменник прикладом не вважав. Так, Д. Пісочинець, сучасник і біограф митця, згадує про небажання Бориса Дмитровича вивищуватися: «Впливати він міг, хлопці його любили і слухалися. Тільки, завважити треба, не любив він про себе оповідати, так хіба випадково щось розкаже, або до речі, або щоб приклад подати» [6, 23].

Грінченко-педагог був переконаний, що такими світочами мають бути українські письменники. Тому й не дивно, що у своїх «Листах

з України Наддніпрянської», які виходили друком із червня 1892 до 1893 рр. в чернівецькій газеті «Буковина», він зарахував Х. Алчевську (відому просвітительку) до табору так званих «перевертнів», які хочуть змоскалити народ. Адже у першій частині книги «Что читатъ народу», підготовленій за її ініціативи та участі, не було вміщено жодного твору українських письменників.

Зі свого боку О. Неживий висловлює припущення, що, можливо, саме під впливом критики Б. Грінченка у третій частині книги «Что читатъ народу» (1906) було вміщено твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, І. Франка, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, Лесі Українки.

Популяризації творчості славних подвижників того часу сприяли такі праці Бориса Дмитровича, як: біографічні нариси «П.А. Кулиш. Биографический очерк» (Чернігів, 1899), «Л.И. Глибов» (Чернигов, 1906 р.); життєписи «Іван Котляревський» («Дзвінок». — 1891. — Ч. 16); «Іван Котляревський — український письменник. Життєписне оповідання В. Чайченка» (Львів, 1891), «Оповідання про Івана Котляревського» (СПб., 1902); «Григорій Квітка» («Дзвінок». — 1892. — Ч. 15—16,) і «Оповідання про Грицька Квітку-Основ'яненка» (Харків, 1902); «Оповідання про Євгена Гребінку» (СПб., 1902).

На уроці вчитель звертає увагу школярів на назви цих творів, пропонує поміркувати, чому їх видозмінено, хоч і йдеться про одну й ту ж особистість. Учні виокремлять із назви слово «оповідання». У створеній евристичній ситуації словесник використовує проектну діяльність підлітків. Школярі мають заздалегідь ознайомитися зі спогадами сучасників Б. Грінченка: М. Плевака «Життя та праця Бориса Грінченка», Д. Пісочинця «На дружню могилу. Мої спомини та вражіння», П. Стебницького «Борис Грінченко. Нарис про його життя та діла», М. Чернявського «Кедр Ливана».

Зокрема, у П. Стебницького знаходимо такі рядки щодо перепон, які доводилося долати Б. Грінченку, щоб видати книгу рідною мовою: «Тоді нелегко було друкувати книжки українською мовою. Ще казочки, вірші та оповідання начальство сьак-так дозволяло, а вже щодо викладу якої науки, то на те дозволу не давалось, ...треба було, нарешті, всяку книжечку так викладати, щоб вона була схожа на оповідання, бо тоді легше було сподіватись на дозвіл» [10, 13]. У М. Плевака читаємо: «Наприклад, щоб видати якусь наукову книжку, в котрій говориться про те, як люди на світі живуть, що під землею

робиться, мусив Грінченко скласти ту книжечку, як оповідання, бо ж оповідання не заборонялись наказом 1876-го року» [7, 41].

Знайдений нами у львівському виданні «Дзвінок» (Ч. 11, 1899) художній текст «Князь Ігор» із зазначенням жанру — «оповідання» (Князь Ігорь : оповідання / по «Слову про полк Ігорів» написав Борис Грінченко. — 2-е вид. — К., 1913) якнайкраще засвідчує викладене вище.

Отже, доходимо висновку про те, що словесник має подавати історичний коментар до художніх текстів Б. Грінченка. Такий підхід пропонує і Г. Токмань, розкриваючи специфіку сприймання літератури молодшими підлітками. На її думку, труднощі полягають у тому, що «... тодішнє життя з його нормами часто не вписується в їхнє уявлення про нормальність обставин і реакцій людини на них» [10, 53].

Тут доцільно використати прийоми рольової гри.

Наприклад, «Полілог із письменником та його сучасниками».

Учень. Шановний авторе, скажіть, будь ласка, Ви друкували свої твори під власним прізвищем чи використовували псевдоніми?

Письменник. «Писати я почав дуже рано — щось шестилітнім хлопцем, але по-московському, бо українську мову з нашої сем'ї було вигнано, яко мущини. Років 13-ти я прочитав Шевченка і почув од знайомої пані прихильний суд про його й про українську мову. Мене вона зацікавлювала вже, і я став писати по-українському. Про це є з моїх слів у Огоновського — про початок мого українського писання і про те, як я вперше виступив р. 1881 у «Світі».

Так, друкуватися я почав у «Світі» під псевдонімом Ів. Перекотиполе з р. 1881». [З листа до київського видавця В. Дубровського від 2 листопада 1909 р.]

Учень. Дякуємо, шановний Борисе Дмитровичу, відтепер ми будемо знати, що твори, підписані Ів. Перекотиполе, належать Вам.

Д. Пісочинець, сучасник Б. Грінченка. Хочу застерегти, що письменник мав ще й інші псевдоніми. «Року 1881 в ... часопису «Світ» було видруковано поперед у якийсь вірш, а тоді оповідання, підписані Ів. Перекотиполе. Посилаючи туди, Грінченко змовчав і тільки згодом похвалився, визнавши, що видруковано. Інші свої твори він уже підписував — Василь Чайченко» [6, 20].

М. Чернявський, сучасник Б. Грінченка. Скажу про працьовитість письменника. «Так він признався мені, що коли писав своє перше оповідання, то разів десять переробляв його, поки надав ту форму, в якій воно пішло до друку» [12, 33].

Учень. Я зрозумів, що Б. Грінченко використовував прибрані імена для підпису перших творів, аби уникнути насмішок знайомих. А може, були й інші причини?

М. Плевако, сучасник Б. Грінченка. Спробую уточнити, «Якщо Грінченко хотів видати кілька книжок разом, то йому треба було вигадувати й кілька

прізвищ (псевдонімів), начебто не сам він писав їх, а якісь інші люди. А то ще посилав Грінченко рукописи своїм знайомим та товаришам, щоб вони від себе посилали їх до цензури. Виходило, що книжки йдуть до цензури не від самого Грінченка, а з різних городів і від різних людей — це знов-таки для того, щоб цензура швидше ті книжки пропускала.

Та цензуру трудно було обдурити. Вона добре знала, як пише Грінченко та дружина його; і от, щоб і це уладнати, доводилось Грінченкові вишукувати різних писарів, а платити ж їм не було з чого... Дожидати посланої до цензури книжки доводилося дуже довго, бо ж вона мусила побувати і в місцевого цензора, і в Петербурзі. Коли ж книжки не було дуже довго, Грінченко скрізь запитував про неї, а, не маючи відповіді, жалівся і на місцевих цензорів, і на “Главное Управление”, жалівся міністрові і в Сенат, та нічого з того не виходило...» [7, 42].

Знаний грінченкознавець О. Неживий оприявнив принцип доступності у педагогічній діяльності Б. Грінченка, який передбачав урахування вікових особливостей школярів молодшого і середнього шкільного віку.

У свою чергу Н. Шумакова під час дослідження активності дітей підліткового віку спостерігала зниження рівня активності старших підлітків у формулюванні питань до запропонованого об'єкта порівняно з молодшими. На її думку, причина полягає в тому, що «...підліток боїться поставити недалеко чи дуже просте питання;... психофізіологічна зрілість, що приходить у цьому віці,... призводить до замовчування низки питань, гіпотез, сумнівів та інших інтересів, що починають конкурувати з власне пізнавальними інтересами» [13, 59]. Педагог використовує зі свого методичного арсеналу прийоми роботи, які враховують вікові особливості підлітків.

Наприклад, на уроці української літератури у 8 класі на етапі підготовки до сприймання матеріалу учитель може сформулювати проблемне запитання: «Чи можна уявити українську літературу без оповідань Бориса Грінченка?» Після почутих міркувань він надає слово мікро-групі текстологів, які одержали випереджувальне завдання — укласти хронологію написання та прижиттєвих публікацій оповідань Б. Грінченка, використовуючи перший том його двотомника серії «Бібліотека української літератури» (1990) та вибрані твори «До тих, що зостануться» (упорядник В. Яременко) із серії «Шкільна бібліотека» (1993). Текстологи оприлюднюють наукову розвідку у вигляді презентації.

Орієнтовно вона може бути такою.

1884 р. — створив оповідання «Без хліба» у с. Нижня Сироватка на Харківщині.

25 червня 1885 р. — закінчив оповідання «Сама, зовсім сама» у с. Нижня Сироватка.

12 листопада 1885 р. — написав оповідання «Дядько Тимоха» на хуторі Кути на Харківщині.

13 липня 1886 р. — закінчив оповідання «Непокірний» у м. Тирасполі;

19 вересня 1888 р. — створив оповідання «Зустріч» у с. Олексіївка на Катеринославщині.

31 грудня 1888 р. — завершив написання оповідання «Каторжна» у с. Олексіївка.

8 липня 1889 р. — закінчив оповідання «Екзамен» у с. Олексіївка.

1890 р. — написав оповідання «Байда», «Грицько», «Олеся» у с. Олексіївка.

1891 р. — створив оповідання «Украла» у с. Олексіївка.

17 січня 1893 р. — закінчив оповідання «Панько» у с. Олексіївка.

13 квітня 1893 р. — створив оповідання «Батько та дочка» у с. Олексіївка.

28 вересня 1893 р. — написав оповідання «Підпал» у м. Харкові.

4 лютого 1895 р. — закінчив оповідання «Хатка в балці».

1897 р. — з'явилося оповідання «Дзвоник», написане у м. Чернігові.

1900 р. — написав оповідання «Покупка» у м. Чернігові.

10 березня 1901 р. — закінчив оповідання «Як я вмер».

1901 р. — створив оповідання «Болотяна квітка».

5 грудня 1902 р. — написав оповідання «Сам собі пан» у м. Чернігові.

За нашим задумом, завдяки роботі в мікрогрупі старші підлітки позбуватимуться страху помилитися чи одержати незадовільну оцінку.

Проводячи педагогічний експеримент, Н. Видолуб дійшла висновку про те, що «...підліток прагне заявити про себе як особистість — і не вірить у неї» [3, 73]. Тому завдання учителя полягає у тому, щоб зняти емоційну напругу, пов'язану зі страхом школярів помилитися у своїх міркуваннях.

На етапі здобуття знань словесник залучає учнів класу до участі у грі «Знайди свого побратима». На одних картках вказані дати написання оповідань Б. Грінченка, а на інших — їхні назви. Учень має відшукати картку-«побратима». Правильність добору карток перевіряється за допомогою слайдів презентації.

Згідно з психологічними дослідженнями Л. Виготського, О. Скрипченко, З. Огороднійчук у мислительній діяльності учнів основної школи рівень самостійності мислення недостатній. Їм ще важко кон-

кретизувати теоретичні положення, порівнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Тому на етапі узагальнення й систематизації знань доцільно запропонувати учням таке евристичне завдання.

Відомо, що Б. Грінченко не видавав оповідань після 1902 р., незважаючи на те, що вони були читабельними в Україні. Автор переконався в цьому, перебуваючи у 1910 р. в Італії на лікуванні. Цей факт оприлюднює у своїх спогадах Д. Пісочинець: «...в аудиторії харківської реальної школи читали народові з малюнками чарівного ліхтаря його оповідання “Без хліба” і згадували про нього та його слабкість. Він радів, що в Харкові, на який він взагалі мало надіявся, ніби починається робота коло освіти люду на його рідній мові, яку одну тільки він і почитав за справжню освіту» [6, 35].

Чому ж Б. Грінченко не звертався до цього жанру після 1902 р.?

Отже, враховуючи здобутки вчених Н. Видолуб, О. Корніяки, О. Неживого, О. Скрипченка, В. Поплужного, Г. Токмань, Н. Шумаркової, П. Якобсона та ін., можна дійти висновку про те, що вік учнів основної школи є сприятливим для упровадження у шкільне навчання оповідань Б. Грінченка. Адже для школярів досліджуваного вікового періоду характерні: психофізіологічна зрілість, асоціативне мислення, яке стає менш предметним і наочним, перехід пам'яті від конкретно логічної до абстрактно логічної, здатність керувати довільним запам'ятовуванням літературознавчого матеріалу; прагнення до самоствердження та соціальний інстинкт об'єднання в групи.

Висновки. Вважаємо за необхідне ознайомлювати молодших і старших підлітків із оповіданнями Б. Грінченка, зокрема учнів 8 кл. — з оповіданням «Князь Ігор». Літературознавчі праці письменника про Л. Глібова, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша мають бути представлені у рубриці «Додатки: міжпредметні зв'язки» чинної шкільної програми з української літератури відповідно для учнів 5 і 9 кл.

Джерела

1. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українська література. 5–9 класи» / авт. кол., кер. Мовчан Р.В. — К. : ВД «Освіта», 2013 р.
2. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (класів) з поглибленим вивченням української літератури. 8–9 кл. / авт. Бондар Н.П., Левчик Н.В., Мовчан Р.В., Цимбалюк В.І., Сулима М.М. — К. : Грамота, 2009 р.

3. Видолуб Н.О. Психолого-педагогічні умови формування української ментальності учнів основної школи (на матеріалі уроків української літератури) : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Видолуб Наталія Олексіївна. — К., 2003. — 238 с.
4. Неживий О.І. Борис Грінченко : вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти / О.І. Неживий. — Луганськ : Знання, 2003. — 124 с.
5. Огородня І.Є. «Віддав себе я праці без вагання...» (вивчення творів Б. Грінченка в середніх класах) / І. Огородня // Укр. мова і літ-ра в шк. — 1988. — № 10. — С. 22—27.
6. Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та враження / Д. Пісочинець // На могилу Бориса Грінченка. Три промови. — Чернівці, 1910. — С. 14 — 36.
7. Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка / Микола Плевако. — Харків : Вид-во ім. Б. Грінченка, 1911. — 81 с.
8. Поплужний В.Л. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку / В.Л. Поплужний // Рідна шк. — 1994. — № 11. — С. 35.
9. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. та ін. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. — К. : Каравела, 2007. — 400 с.
10. Стебницький П. Борис Грінченко : Нарис про його життя та діла / Петро Стебницький. — К. : Час, 1920. — 32 с.
11. Токмань Г.Л. Методика навчання української літератури в середній школі : підруч. / Ганна Токмань. — К. : ВЦ «Академія», 2012. — 312 с. — (Серія «Альма-матер»).
12. Чернявський М.Ф. Кедр Ливана : Спогади про Б. Грінченка : Ювілейне видання / Микола Чернявський. — Херсон : Українська книгарня, 1920. — 36 с.
13. Шумакова Н.Б. Исследовательская активность в форме вопросов в разные возрастные периоды / Наталья Борисовна Шумакова // Вопросы психологии. — 1986. — № 1. — С. 53—60.
14. Якобсон П.М. Психология художественного восприятия / П.М. Якобсон. — М. : Искусство, 1964. — 85 с.

В статті здійснено теоретичний аналіз підходів психологів і методистів к изучению рассказов Б. Гринченко в основній школі. Определены психолого-педагогические условия успешного изучения художественных текстов писателя и их воспитательного воздействия на младших и старших подростков. Предложены виды работ, направленные на привлечение учащихся к чтению произведений.

Ключевые слова: Б. Гринченко, младшие подростки, старшие подростки, рассказы, художественный текст.

The article presents theoretical analysis of psychologists and methodologists' approaches to B. Grinchenko's stories studying in secondary school. It is determined psychological and pedagogical conditions of successful study of the writer's texts and their educational influence on young and senior teenagers. It is given some kinds of works which encourage pupils to read books.

Key words: B. Grinchenko, young teenagers, senior teenagers, stories, fiction text.

Зубрицький М.Є.,

*науковий співробітник Інституту франкознавства
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка*

ОБРАЗИ ДІТЕЙ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті акцентується увага на суб'єктивній та об'єктивній сутності художньої спадщини Б. Грінченка, що зумовлена естетичними та соціальними чинниками. Відзначається людинознавчий характер його творів, їх актуальність для сучасного читача. Особлива увага приділяється оповіданням письменника про дітей, розумінню психології дитини («Без хліба», «Сестриця Галя», «Украла», «Каторжна», «Екзамен» тощо).

Ключові слова: дитячі образи, суб'єктивна та об'єктивна сутність художньої спадщини, естетичні та соціальні чинники, людинознавчий характер, актуальність, сучасний читач.

Борис Грінченко належить до плеяди діячів рідного слова, чия творчість формувалася під впливом передових ідей кінця XIX — початку XX ст., які пропагували Іван Франко, Леся Українка, Панас Мирний.

Проте особливе місце у формуванні його світогляду належить поезіям Т.Г. Шевченка. Про це Борис Грінченко у 1892 р. зазначив: «Ані “Енеїда”, ані Грибінчині “Приказки” на мене не зробили впливу, — я їх вважав за комедійні жарти ... Його (мається на увазі Шевченко. — М. З.) поезія була вже мені не жартом, а його “Кобзар” зробивсь моєю Євангелією. Я почав писати по-українському» [11].

Уже наприкінці життя, 1909 р., письменник так висловився про значення Шевченкової поезії у його творчості: «Писати я почав дуже рано — шестилітнім хлопцем, але по-московському, бо українську мову з нашої сім'ї вигнано як мужицьку. Років 13-ти я прочитав Шевченка